

ДІАГНОСТИКА МОРАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНОЇ ВИХОВАНOSTІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті представлено аналіз результатів експериментальної роботи з впровадження методики морально-естетичного виховання старшокласників у процесі опанування духовною музикою. Наведено критерії (когнітивний, ціннісний, поведінковий) і показники рівнів морально-естетичної вихованості старших школярів. Запропоновано основні напрями, різноманітні форми і методи роботи з формування цієї якості в учнів. Представлено порівняльний аналіз результатів констатувального та формувального етапів експерименту. Наведено приклади та порівняння результатів анкетування в експериментальній і контрольній групах.

Ключові слова: морально-естетична вихованість, учні старших класів, духовна музика, критерії, показники та рівні морально-естетичної вихованості, педагогічний експеримент, анкетування, церковна пісня.

Авхутская С.А., Моцак С.И. Диагностика нравственно-эстетической воспитанности старшеклассников. В статье представлен анализ результатов экспериментальной работы по внедрению методики нравственно-эстетического воспитания старшеклассников в процессе освоения духовной музыки. Приведены критерии (когнитивный, ценностный, поведенческий) и показатели уровней нравственно-эстетической воспитанности старших школьников. Предложены основные направления, разнообразные формы и методы работы по формированию данного качества у учащихся. Представлен сравнительный анализ результатов констатирующего и формирующего этапов эксперимента. Приведены примеры и сравнительная характеристика результатов анкетирования в экспериментальной и контрольной группах.

Ключевые слова: морально-эстетическая воспитанность, ученики старших классов, духовная музыка, критерии, показатели и уровни нравственно-эстетической воспитанности, педагогический эксперимент, анкетирование, церковная песня.

Avkhutska S.A., Motsak S.I. Diagnostics of moral and aesthetic education of high school students. The article presents an analysis of the results of experimental work on the introduction of the method of moral and aesthetic education of high school students in the process of mastering sacred music. The criteria (cognitive, valuable, and behavioral) and indicators of the levels of moral and aesthetic education of senior pupils are given. The cognitive criterion includes such indicators as the ability to perceive the work of art in a holistic manner, analyze the content and form of the work, understand the author's position, relate the aesthetic qualities of the work with moral principles. Valuable criterion involves the correlation of national psychological features with their own, the presence of interest in the events of the social and cultural life of their national community, the adequacy of the emotional response at the time of perception of the work. The behavioral criterion includes a positive moral reflection in relation to the world around, observance of social and cultural-aesthetic norms and needs of society, readiness for self-realization in the sphere of sacred music, ability to technically perfect and artistic evocation of vocal work.

Examples and comparison results of the questionnaires in the experimental and control groups are given. The main directions, various forms and methods of work on the formation of this quality among students are offered. A comparative analysis of the results of the state and formative stages of the experiment showed that the indicators of a high level of moral and aesthetic education increased by 50.6%, the average - by 34.22%, but the indicators of a low level decreased by 16.44%.

Key words: moral and aesthetic education, high school students, sacred music, criteria, indicators and levels of moral and aesthetic education, pedagogical experiment, questionnaires, church song.

Педагогічна практика останнього часу все частіше звертається до мистецтва як засобу виховання школярів, головною метою якого є піднести людину, зробити її шляхетною, укріпити в ній гідність, віру у свої внутрішні сили та своє призначення. В умовах утвердження державності, коли головним чинником української спільноти є значущість людської особистості, проблема виховання старшокласників засобами мистецтва набуває особливої актуальності. Водночас зростає роль не тільки мистецтва, а й духовної музики, у якій гармонійно поєднано мистецтво і релігію. Ці завдання визначено в Законі України «Про освіту», Державній національній програмі «Освіта (Україна ХХІ століття)», Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ ст. і пріоритетних положеннях Болонської декларації. У зазначених документах підкреслюється, що морально-естетичне виховання є необхідною умовою життєдіяльності людини та пріоритетним напрямом у формуванні гармонійної особистості.

У своїх роботах вчені підкреслювали важливість збереження традицій української вітчизняної культури (А. Болгарський, О. Гнатюк, С. Зубанова, В. Іванов, І. Климишин, Б. Кудрик); доводили важливість для особистості духовних цінностей (І. Бех, О. Дем'янчук, О. Олексюк); пропонували вивчення українських духовно-пісенних творів духовної музики у загальноосвітніх і мистецьких закладах (М. Маріо, Ю. Медведик, Л. Москальова, Л. Остапенко та ін.); розглядали духовну музику як самобутнє явище культури (В. Бражніков, Т. Владишевська, Т. Зверева, Ю. Келдиш, В. Медушеский та ін.).

Метою статті є аналіз результатів експериментальної роботи з впровадження методики морально-естетичного виховання старшокласників у процесі опанування духовною музикою.

У процесі підготовки до експериментальної роботи виокремлено критерії та показники морально-естетичної вихованості старшокласників, які представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Критерії та показники морально-естетичної вихованості старшокласників

№	Критерії	Показники
1	Когнітивний (ступінь володіння цілісними знаннями, які охоплюють все те, що складає зміст морального і естетичного виховання,	1. вміння цілісно сприймати художній твір; 2. аналізувати зміст і форму твору, розуміти авторську позицію;

	національної культури та історії українського народу, історичний розвиток духовної музики тощо)	<ol style="list-style-type: none"> співвідносити естетичні якості твору з моральними принципами; прагнення до співацької діяльності, довготривалість концентрації уваги і зосередженості на предметі діяльності;
2	Ціннісний (міра розвитку емоційно-чуттєвої сфери морального характеру, яка має безпосередній зв'язок з усвідомленням особистістю своєї національної самобутності і психотипу, ставленням особистості до культурно-естетичної спадщини свого народу, його образу життя, ціннісних орієнтацій через вивчення духовної музики)	<ol style="list-style-type: none"> співвіднесення національних психологічних рис зі своїми власними; адекватність емоційної реакції на момент сприйняття твору з використанням емоційних оцінних епітетів, власного ставлення; наявність інтересу до подій суспільного та культурного життя своєї національної спільноти; міра усвідомлення вокально-виконавської діяльності за допомогою духовної музики як акту комунікації, тобто передачі смислової інформації певної художньої цінності.
3	Поведінковий (ступінь психологічної готовності учня до самореалізації надбаних морально-естетичних якостей у повсякденному житті, що передбачає дотримання культурно-естетичних потреб суспільства, готовності до самореалізації у процесі відтворення духовної музики)	<ol style="list-style-type: none"> позитивна моральна рефлексія по відношенню до навколишнього світу; дотримання соціальних і культурно-естетичних норм і потреб суспільства; адекватне прагнення переконливо викласти особисту точку зору, узгодити її з іншими позиціями (перш за все, з авторською), проявляючи при цьому доброзичливе ставлення до інших думок; готовність до самореалізації у сфері духовної музики; здатність до технічно досконалого та артистичного втілення вокального твору в реальному звучанні, прояву творчої самостійності та ініціативності у реалізації власних музичних ідей; рівень саморегулювання власної виконавської поведінки під час вокально-хорових занять і виступів

Розроблені критерії та діагностичні показники використовувались під час проведення різних етапів дослідно-експериментальної роботи, що надало можливість об'єктивно оцінювати динаміку сформованості морально-естетичної вихованості старшокласників у процесі опанування духовною музикою.

Метою констатувального етапу експерименту було виявлення рівнів сформованості (високий, середній і низький) морально-естетичної вихованості старшокласників сумських ЗОШ. Відповідно до мети констатувального експерименту нами було визначено завдання:

1. Визначити, науково обґрунтувати діагностичні критерії та показники сформованості морально-естетичної вихованості у старшокласників.
2. З'ясувати ставлення до культурно-естетичної спадщини свого народу учнів старшої школи.
3. Провести діагностику учнів на різних етапах навчання та виявити вихідний рівень сформованості морально-естетичної вихованості у старшокласників за відповідними критеріями та показниками.

Протягом педагогічної практики на основі розроблених критеріїв морально-естетичної вихованості учнів було визначено три рівні морально-естетичної вихованості старших школярів. На основі застосованих методик у процесі констатуючого експерименту в контрольній та експериментальній групах був проведений наступний розподіл учнів за виділеними рівнями морально-естетичної вихованості (див. табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл учнів за рівнями морально-естетичної вихованості

Рівні	КГ		ЕГ	
	Кількість	%	Кількість	%
Високий	10	12,5	10	14,3
Середній	28	35	28	40
Низький	42	52,5	32	45,7

Наведена картина результатів показала, що початковий рівень морально-естетичної вихованості у старшокласників майже однаковий у контрольній (КГ) та експериментальній групах (ЕГ).

Слід зазначити, що успішність морально-естетичного виховання засобами духовної музики є можливою за забезпеченням систематичності і послідовності, зростаючій складності навчання. В ЕГ під час формувального експерименту застосовувались різноманітні форми опанування духовною музикою. Це індивідуальна, колективна робота, факультативні заняття, ефективні методи вивчення церковної пісні, врахування інтересів школярів старших класів, їх уподобань, смаків, поглядів, рівня знань. Також широко застосовували нетрадиційні форми вивчення різножанрових церковних пісень: відвідування концертів духовної музики; виступи духовно-пісенних колективів, зустрічей з композиторами, педагогами-новаторами; етнографічних екскурсій; тематичних вечорів, концертів і лекцій-концертів; переглядів науково-популярних фільмів й телепередач, прослуховування радіопередач, створених на матеріалі духовно-пісенної спадщини; проведення вікторин і конкурсів на кращі знання духовної музики.

Окремо працювали зі здібними учнями, які мали голосові здібності. У ЕГ проводили заняття, присвячені вивченню церковної пісні, разом із батьками учнів. Перевірочне анкетування учнів експериментальної і контрольної груп

показало такі результати. На перше питання «Чи подобається тобі виконувати духовні твори?» 93,3% учнів ЕГ відповіли позитивно, що на 16,6% більше початкового опитування. Що стосується учнів контрольного класу, то їх вокальні потреби порівняно з початковим анкетуванням залишилися в основному незмінними. Потреби та інтереси учнів ЕГ значно розширилися, серед улюблених вокальних творів з'явилось достатньо духовної музики. Так, на питання «Чи подобається тобі слухати духовну музику?» 86,7% учнів відповіли стверджувально, що на 43,4% збільшило попередній результат.

В учнів експериментальної групи відбулися помітні позитивні зрушення: музична потреба набула усвідомленої спрямованості, значно збільшився обсяг вокальних знань школярів, зросла їх зацікавленість вокально-творчою діяльністю. У контрольному класі не відбулося значних змін порівняно з початковим анкетуванням.

Зросла кількість учнів, що за час формувального експерименту ознайомилися з творчим доробком відомих хорових, вокальних колективів, які співають духовні твори. Відмічено кращу обізнаність школярів церковними піснями та святами, що з ними пов'язані.

Для вивчення стану організаційно-педагогічних умов опанування старшими школярами духовною музикою після формувального експерименту було проведено повторне анкетування «Моє ставлення до духовної музики», результати якого наводимо в таблиці 3.

Таблиця 3

Результати анкетування «Моє ставлення до духовної музики»

Запитання	Відповіді школярів (в кількісному відношенні)					
	ЕГ			КГ		
	Так	Ні	немає відповіді	Так	Ні	немає відповіді
Чи любиш співати церковні пісні?	28 93,3%	2 6,7%	—	17 56,7%	13 43,3%	—
Чи подобається тобі співати духовні пісні на музичних заняттях?	30 100%	—	—	16 53,3%	14 46,7%	—
Чи співаєш церковні пісні вдома?	22 73,3%	8 26,7%	—	8 26,7%	22 73,3%	—
Чи знаєш ти більше 10 церковних пісень?	30 100%	—	—	10 33,3%	19 63,3%	1 3,3%
Чи подобається брати участь у церковних обрядах?	27 90%	3 10%	—	3 10%	18 60%	9 30%

Результати проведеного анкетування свідчать, що учнів старших класів експериментального класу, які б стверджували, що церковна пісня нічого не дає для розвитку власної особистості, не виявлено. Як показали подальші спостереження, в учнів, що пройшли курс формувальної методики, з'явилось бажання виступати в церковних хорах, відвідувати служби як святкові, так й повсякденні, зросло прагнення до самостійної вокально-творчої духовної діяльності.

Морально-естетичне виховання старших школярів відбувається через процес активної музичної діяльності. При цьому можна виділити три основні напрями: знайомство та сприймання творів, розвиток інтересу; набуття співацьких навичок та освоєння засобів музичної виразності; розвиток творчих задатків. Морально-естетичне виховання в школі стимулює і коригує співацький розвиток учня у процесі опанування духовною музикою. Церковна пісня стимулює інтелектуальну діяльність і полегшує розвиток свідомого сприйняття духовної музики, що, в свою чергу, породжує нові інтереси, які потім перероджуються в потребу. В музичному вихованні нерозривно і взаємопов'язано виступають сенсорні (спостереження), емоційні (переживання, враження), інтелектуальні (мислення) процеси поряд з елементами активного характеру, наприклад, співу.

Крім застосування методів анкетування, творчих робіт, пов'язаних зі слуханням духовних творів, учням було запропоновано вокальну імпровізацію мелодії на текст молитви. Результати такого зрізу наводимо у таблиці 4.

Для достовірності результату дослідження опрацювання отриманих емпіричних даних проводилось за допомогою методів математичної статистики та у такому вигляді слугувало матеріалом для кількісного та якісного аналізу.

З метою з'ясування вихідного рівня морально-естетичної вихованості старшокласників ЕГ і КГ до початку експерименту було здійснено перший контрольно-діагностичний зріз. За результатами обробки отриманих даних з'ясовано, що обидві групи мали приблизно однаковий рівень навчальних досягнень. Це дозволило у подальшій роботі прослідкувати динаміку вихованості в учнів структурних компонентів і розвиток їх активно-творчого ставлення до відтворення церковної пісні. Результати першого контрольно-діагностичного зрізу знайшли своє відображення у поданих нижче таблицях 5 та 6.

Безпосереднє спостереження за старшокласниками в ході експериментальної роботи показало, що обрані нами форми та методи морально-естетичного виховання мають позитивний вплив на якість знань, сформованість загальнонавчальних умінь і виконавських навичок, сприяють розвитку музично-виконавського та духовного мислення, формуванню художньо-естетичного смаку та кругозору, створюють умови для інтенсивного художнього спілкування, активізації творчих можливостей. Застосовані нами форми та методи навчання також дозволили учням дещо підвищити і рівень виконавських досягнень: виконання церковних пісень відрізнялось емоційністю, осмисленістю, більшою впевненістю, ритмічною організованістю.

Вокальна імпровізація мелодії на текст молитви

Місце Проведення	Кількісна характеристика			Якісна характеристика		
	Рівні			Справились із завданням		Не справились із завданням
	низький	середній	високий	самостійно	за допомогою педагога	
ЕГ	3,3%	6,7%	90%	86,7%	13,3%	0
КГ	10%	33,3%	56,7%	43,3%	40%	16,7%

Таблиця 5

Розподіл учнів ЕГ за рівнями морально-естетичної вихованості до початку експерименту

	Критерії	Низький		Середній		Високий	
		абс	%	абс	%	абс	%
1	Когнітивний	8	21,05	28	73.68	2	5,27
2	Ціннісний	6	15,79	31	81.58	1	2,63
3	Поведінковий	6	15,79	30	78.95	2	5,27
4	Середній показник у %	17,76		76,98		5,26	

Таблиця 6

Розподіл учнів КГ за рівнями морально-естетичної вихованості до початку експерименту

№	Критерії	Рівні вираження					
		Низький		Середній		Високий	
		абс	%	Абс	%	абс	%
1	Когнітивний	6	15,79	30	78.94	2	5,27
2	Ціннісний	7	18,42	29	76.31	2	5,27
3	Поведінковий	8	18,42	29	76.31	1	2,63
4	Середній показник у %	18,42		76,97		4,61	

Таким чином, в учнів експериментальної групи завдяки більш вираженому прояву визначених критеріїв окреслилась тенденція до зростання рівня морально-естетичної вихованості. Свідченням тому є зміна **середніх** показників високого рівня (з 5,26% до 8,55%) **морально-естетичної вихованості** старшокласників за рахунок зменшення низького (з 17,76% до 12,5%) і підвищення середнього рівнів (з 76,98% до 78,95%) відповідно до табл. 5 і 7.

Таблиця 7

Розподіл учнів ЕГ за рівнями морально-естетичної вихованості наприкінці першого етапу експерименту

№	Критерії	Рівні вираження					
		Низький		Середній		Високий	
		абс	%	Абс	%	Абс	%
1	Когнітивний	5	13,16	30	78.95	3	7,89
2	Ціннісний	5	13,16	30	78.95	3	7,89
3	Поведінковий	4	10,53	31	81.57	3	7,89
4	Середній показник у %	12,50		78,95		8,55	

У контрольній групі за цей період особливих змін не відбулося. Більшість учнів зазнавали труднощів у відповідях на запитання стосовно художньо-образного наповнення вокальних творів, не виявляли власного ставлення до української народної пісні. За результатами підрахунків рівні сформованості національної свідомості становили: низький – 17,1%, середній – 77,63%, високий – 5,27% (табл. 8).

Дані заключного контрольно-діагностичного зрізу засвідчують якісне підвищення навчальних результатів в експериментальній групі. Досить рівномірна сформованість усіх компонентів дозволила значній кількості учнів досягти високого (75,66%) рівня морально-естетичної вихованості. Низький і середній рівень істотно зменшилися і становили 1,32% та 23,02% відповідно (табл. 9).

У контрольній групі і на цьому етапі значних змін щодо підвищення рівня морально-естетичної вихованості учнів старшої школи визначено не було. Під час виконання завдань учні демонстрували недостатню обізнаність у вокально-теоретичному матеріалі, не виявляли інтересу до відтворення духовної музики, ґрунтовності естетичних суджень, не володіли прийомами самостійної роботи. Було помітно, що вони зазнають значних труднощів при оцінюванні власних вокально-виконавських дій, не відчують потреби покращити свої морально-естетичні якості тощо (див. табл. 10).

Розподіл учнів КГ за рівнями морально-естетичної вихованості наприкінці першого етапу експерименту

№	Критерії	Рівні вираження					
		Низький		Середній		Високий	
		Абс	%	Абс	%	абс	%
1	Когнітивний	6	15,79	30	78,94	2	5,27
2	Ціннісний	7	18,42	29	76,31	2	5,27
3	Поведінковий	6	15,79	30	78,95	2	5,27
4	Середній показник у %	17,10		77,63		5,27	

Розподіл учнів ЕГ за рівнями морально-естетичної вихованості наприкінці формувального етапу експерименту

№	Критерії	Рівні вираження					
		Низький		Середній		Високий	
		абс	%	Абс	%	абс	%
1	Когнітивний	1	2,63	9	23,68	28	73,77
2	Ціннісний	–	–	10	26,31	28	73,69
3	Поведінковий	1	2,63	8	21,05	29	76,32
4	Середній показник у %	1,32		23,02		75,66	

Розподіл учнів КГ за рівнями морально-естетичної вихованості наприкінці формувального етапу експерименту

№	Критерії	Рівні вираження					
		Низький		Середній		Високий	
		абс	%	Абс	%	абс	%
1	Когнітивний	6	15,79	21	55,26	11	28,95
2	Ціннісний	7	18,42	19	50,00	12	31,58
3	Поведінковий	5	13,16	21	55,26	12	31,58
4	Середній показник у %	15,79		53,94		30,27	

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що доцільна організація навчально-виховного процесу на кожному етапі експерименту, поєднання глибокої змістовності з доступним викладом навчального матеріалу, створення доброзичливої атмосфери, врахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей учнів, диференційований відбір навчально-виконавського вокального репертуару, застосування серії позакласних заходів у різних формах забезпечили цілеспрямоване формування необхідних компонентів морально-естетичного виховання старшокласників і поступове підвищення рівня морально-естетичної вихованості школярів.

Перевірку ефективності та результативності запропонованої методики було зроблено за допомогою порівняльного аналізу сформованості необхідних структурних компонентів морально-естетичної вихованості учнів експериментальної та контрольної груп. Відмінності, виражені у числових значеннях, засвідчили якісні зміни позитивного характеру, обумовлені кардинальними напрямками дослідно-експериментальної роботи (результати показані у таблицях 5–10).

Так, у більшості учнів експериментальної групи наприкінці формувального експерименту нами було зафіксовано високий рівень сформованості когнітивного компоненту, що становить відповідно 73,8% (див. табл. 9). У контрольній групі відсоткові показники сформованості цього компоненту порівняно з попередніми етапами майже не змінилися: низький рівень становив 15,8%, середній – 55,3%, високий – 29% (див. табл. 10). Якщо половина учнів експериментальної групи показали достатню розвиненість ціннісної сфери, а 9 учнів були віднесені до високого рівня, що складає 50,0% і 23,7% відповідно, то у контрольній групі ці рівні зафіксовані лише у 12 школярів (31,6%).

Педагогічне спостереження довело, що значна частина учнів експериментальної групи досягла високого рівня (76,3%) розвитку і поведінкового компоненту. У контрольній групі, як і раніше, переважав середній рівень (55,3%), низький рівень становив 13,2%, а високий рівень було зафіксовано відповідно у 31,6% школярів (див. табл. 10). Отримані в процесі аналізу дослідно-експериментальної роботи результати засвідчили ефективність і доцільність використання розробленої методики у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи. Зіставлення середніх відсоткових показників початкового і кінцевого контрольно-діагностичних зрізів дозволяє прослідкувати значне збільшення кількості учнів експериментальної групи з високим рівнем морально-естетичної вихованості старшокласників. Характерним є суттєве зменшення середнього та низького рівня (з 57,24% до 23,02% та з 17,76% до 1,32% відповідно) (див. табл. 11). Таким чином, показники високого рівня підвищилися на 50,6%, середнього – на 34,22%, натомість показники низького рівня знизилися на 16,44% (див. табл. 11).

Динаміка змін рівнів морально-естетичної вихованості старшокласників (у %)

Рівень морально-естетичної вихованості	Експериментальна група		Контрольна група	
	До початку експерименту	Наприкінці експерименту	До початку експерименту	Наприкінці експерименту
Високий	25	75,66	25	30,27
Середній	57,24	23,02	56,58	53,94
Низький	17,76	1,32	18,42	15,79

Слід зазначити, що позитивні зміни були зафіксовані і в контрольній групі, однак динаміка їх суттєво відрізнялась. Так, показники низького та середнього рівнів зменшились на 2,63% кожний, а високого рівня – збільшилась на 5,27%.

Отже, порівняння вихідних даних початкового та заключного контрольно-діагностичних зрізів довели значну відмінність рівнів морально-естетичної вихованості старшокласників експериментальної та контрольної груп. Як видно з таблиці 11, найбільша різниця була відмічена за середнім рівнем (30,92%), за високим рівнем вона становила 45,39%, а за низьким 14,47%. Вірогідність цих даних було перевірено за допомогою t-критерію Стюдента, який у цьому випадку $P(t) = 2,88$ на п'ятивідсотковому рівні вірогідності P [4, с. 224].

Висновки. Таким чином можемо стверджувати, що позитивні зміни в динаміці формування структурних компонентів морально-естетичної вихованості старшокласників експериментальної групи, що відбилось на загальному підвищенні її рівня, є вагомим показником ефективності впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітньої школи методики морально-естетичного виховання у процесі опанування духовною музикою. Використання церковного пісенного репертуару є перспективним шляхом для морально-естетичного виховання старших школярів за умови науково-обгрунтованої процедури впровадження духовної музики в навчально-виховний процес. Запропонована розвідка не є вичерпним дослідженням і може бути продовжена у процесі виховної роботи зі студентами закладів вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдуллин Э.Б., Николаева Е.В. Теория музыкального образования: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва: Academia, 2004. 333 с.
2. Вікова психологія / Під ред. Г.С.Костюка. Київ: Рад. школа, 1976. 270 с.
3. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. Київ: Вища школа, 1995. 237 с.
4. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: Методологічні поради молодим науковцям. Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.
5. Московчук Л.М. Українська духовна музика: Навчально-методичний комплекс (програма, методичний посібник, нотохрестоматія) для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів та недільних шкіл. Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2010. 704 с.
6. Світова художня культура. Шкільний курс світової художньої культури і методика його викладання / Програми педагогічних інститутів під кер. Щолокової О.П. Київ, 1991. 133 с.

REFERENCES

1. Abdullin E.B., Nikolaeva E.V. Teoriya muzyikalnogo obrazovaniya: Uchebnik dlya stud. vyissh. ped. учеб. zavedeniy. Moskva: Academia, 2004. 333 s.
2. Vikova psihologiya / pid red. G.S. Kostyuka. Kyiv: Rad. shkola, 1976. 270 s.
3. Galuzinskiy V.M., Evtuh M.B. Pedagogika: teoriya ta istoriya. Kiyiv: Vischa shkola, 1995. 237 s.
4. Goncharenko S. U. Pedagogichni doslidzhennya: Metodologichni poradi molodim naukovtsyam. Kiyiv-Vinnitsya: DOV «Vinnitsya», 2008. 278 s.
5. Moskovchuk L.M. Ukrayinska duhovna muzika: Navchalno-metodichniy kompleks (programma, metodichniy posibnik, notohrestomatiya) dlya vchiteliv zagalnoosvitnih navchalnih zakladiv ta nedilnih shkil. Kam'yanets-Podilskiy: Aksioma, 2010. 704 s.
6. Svitova hudozhnya kultura. Shkilniy kurs svitovoyi hudozhnoyi kulturi i metodika yogo vikladannya / programmi pedagogichnih institutiv pid ker. Scholokovoyi O.P. Kiyiv, 1991. 133 s.

УДК 37.09(477)«1918.327*04/*12»

Жмака В.М., Турков В.В.,
м. Суми

РОЗВИТОК ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (КІНЕЦЬ КВІТНЯ – СЕРЕДИНА ГРУДНЯ 1918 Р.)

У статті, використавши наукову літературу та джерела, автори спробували відслідкувати шлях розвитку системи освіти в Українській Державі у період кінця квітня – середини грудня 1918 р. Названо головні здобутки у початковій, середній, вищій, професійній школі, позашикільній освіті та дошкільному вихованні в зазначений період.

Ключові слова: Українська Держава, Гетьманат П. Скоропадського, освіта, початкова школа, середня школа, професійна школа, вища школа, позашикільна освіта, дошкільне виховання.

Жмака В. Н., Турков В. В. Развитие образования в Украинской Державе (конец апреля – середина декабря 1918 г.). В статье, используя научную литературу, а также источники, авторы попытались проследить путь развития системы образования в Украинской Державе в период конца апреля – середины декабря 1918 г. Названы главные достижения в начальной, средней, высшей, профессиональной школе, внешкольном образовании и дошкольном воспитании в указанный период.